

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΤΟΥ Γ' ΑΙΩΝΟΣ (*)

13. Ὁ ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου διωγμὸς

Μετὰ τὸν Κόμμοδον ἐβασίλευσαν ἐπὶ μικρὸν ὁ Περτίναξ (ἀπὸ ἰανουαρίου 28—μαρτίου 193) καὶ ὁ διὰ πλειστηριασμοῦ ἀγοράσας τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον Δίδιος Ἰουλιανὸς (ἐπὶ δύο μῆνας) ἄχρις οὗ τῇ 13ῃ Ἀπριλίου 193 Αὐτοκράτωρ Ρώμης ἀνηγορεύθη ὁ Σεπτίμιος Σεβήρος, ἄνθρωπος ἐξόχως ἐνεργητικὸς, δίκαιος, κληθεὶς ἂν ἀναστηλώσῃ τὸ μεγαλεῖον τῆς ῥωμαϊκῆς αὐταρχίας, optimus imperator. Νουμηδὸς τὴν καταγωγὴν καὶ ξένος πρὸς τὸ ῥωμαϊκὸν παρελθὼν, σύζυγον ἔχων συριακῆς καταγωγῆς, ἠδύνατο νὰ μὴ συμπαθῇ πρὸς τὴν ῥωμαϊκὴν θρησκείαν ὡς οἱ πρὸ αὐτοῦ Αὐτοκράτορες. Λίαν δ' ἐγκαίρως ἔδειξε συμπάθειάν τινα πρὸς τοὺς Χριστιανούς, εἴτ' ἐν Ἀφρικῇ, εἴτε ἐν αὐτῇ τῇ Ρώμῃ, ἀπελευθερώσας χριστιανούς τινας, ἄνδρας καὶ γυναῖκας, τῆς ἀνωτάτης κοινωνικῆς τάξεως (clarissimas femimas et clarissimos viros) καὶ μὴ στρέψας προσοχὴν εἰς τὰς κραυγὰς τοῦ ὄχλου ζητήσαντος τὴν καταδίκην αὐτῶν. Τὴν φιλίαν τοῦ Σεβήρου καὶ ἀνοχὴν αὐτοῦ πρὸς τοὺς χριστιανούς ἀπέδιδον οὗτοι εἰς θαυμασίαν θεραπείαν αὐτοῦ δι' ἑλαίου, γενομένην ὑπὸ τινος χριστιανοῦ, δούλου πιθανῶς, τοῦ Προκούλου. ¹

Ἄλλὰ κατὰ τὸ δέκατον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Σεβήρου ἐπῆλθεν ἀπότομος μεταβολὴ ἐν ταῖς οἰκίαις αὐτοῦ πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Διὰ διατάγματος τοῦ 202 ἀπηγόρευσε τὴν προσέλευσιν εἰς τὸν ἰουδαϊ-

(*) Συνέχεια ἐκ τοῦ Β' Τόμου σελ. 23.

1. Tertullianus, ad Scapulam 4. Ὁ Τερτυλλιανὸς συνέγραψε περὶ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὰ συγγράμματα αὐτοῦ De corona ἐξ ἀφορμῆς μαρτυρίου στρατιώτου τινὸς χριστιανοῦ, μὴ θελήσαντος κατὰ τὸ ἔθος νὰ φέρῃ στέφανον, Ad martyres καὶ ἄλλα.

σμὸν καὶ τὸν χριστιανισμὸν ¹. Ὁ Ἰουδαϊσμός κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν ἦτο οὕτως ἐπικίνδυνος ὡς πρὸ ἑνὸς αἰῶνος. ὅθεν τὸ διάταγμα τοῦ Σεβήρου δὲν ἐφημερεύθη μετὰ πολλῆς τῆς αἰσθηρότητος, οὐδ' ἔπαυσεν ὁ Ἰουδαϊσμός θεωρούμενος ὡς religio licita. Ἴσως δὲ εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνάγεται διάταγμα τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, καθ' ὃ πᾶσαι αἱ καταγγελίαι κατὰ τῶν ἀνηκόντων εἰς ἀπηγορευμένα σωματεῖα (collegia illicita) ἔπρεπε νὰ ἐξειάζωνται ἐν Ρώμῃ ὑπὸ τοῦ Ἐπαρχοῦ αὐτῆς. Οὐχ ἦττον ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι προφανεῖς προσελεύσεις εἰς τὸν Ἰουδαϊσμὸν μικροψύχων τινῶν Χριστιανῶν πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ διωγμοῦ ἔμειναν ἀτιμώρητοι. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Σεβήρος ἀπηγόρευσε τὴν διὰ περιτομῆς προσέλευσιν εἰς τὸν Ἰουδαϊσμὸν, ὡς τινες εἰκάζουσιν, ὅθεν κυρίως ὁ διωγμὸς ἐστράφη ἀποκλειστικῶς κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἄλλως τε καὶ πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀνωτέρου διατάγματος τοῦ Σεβήρου ἐξηκολούθουν πολλαχοῦ οἱ διωγμοὶ κατὰ τὸ ὄνομα τοῦ Τραϊανοῦ κατηρισμένον σύστημα. Πολλάκις μάλιστα ὁ ἐθνικὸς ὄχλος, καὶ παρὰ τὸ διάταγμα τοῦ Τραϊανοῦ, ἐξώρμα ἐναντίον τῶν χριστιανῶν, παραβιάζων καὶ τὰ μυστικώτερα αὐτῶν ἄσυλα, οἱ δὲ κατὰ τόπους διοικηταὶ κατεδίκαζον εἰς θάνατον τοὺς καταγγελλομένους καὶ ὁμολογοῦντας ἑαυτοὺς Χριστιανούς. Τούτου ἕνεκα δὲν εὐρέθησαν ἀπαρτίσκουοι οἱ Χριστιανοὶ κατὰ τὸ νέον διάταγμα τοῦ Σεβήρου. Ἀλλὰ τοῦτο ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ τοῦ Τραϊανοῦ διάταγμα παρουσιάζει νέα στοιχεῖα. Ἀποβλέπει οὐχὶ τοὺς ἤδη χριστιανούς ὄντας, ἀλλὰ τοὺς νεωστὶ προσερχομένους, ἐπιβάλλει δὲ εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Πολιτείας ν' ἀναζητῶσιν αὐτούς. Κατεδικάζοντο ὅμως καὶ οἱ τέως Χριστιανοὶ ἂν κατηγγέλλοντο. Εἶναι πρόδηλον ὅτι ὁ Σεβήρος διὰ τοῦ διατάγματος αὐτοῦ ἐζήτησε ν' ἀνακόψῃ ἀποτόμως τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐνιαχοῦ δὲ ὑπῆρξε τόσον σφοδρὸς ὁ διωγμὸς, ὥστε τινὲς τῶν Χριστιανῶν ἐνόμιζον ὅτι διαβλέπουσι σημεῖα τῆς ἐπικειμένης ἐμφανίσεως τοῦ Ἀντιχρίστου.

Τότε τὸ πρῶτον κατεδιώχθησαν οἱ ἐν Αἰγύπτῳ Χριστιανοὶ ², μετὰ δὲ τῶν πρώτων παθόντων ὑπῆρξεν ὁ Διδάσκαλος τῆς Κατηχητικῆς Σχολῆς Ἀλεξανδρείας Φλάβιος Κλήμης, προκαλέσας τὸν φθόνον

1. *Εὐσέβιος*, Ἐκκλ. Ἱστορία 6. 1. 2. ἐξ.

2. *Εὐσέβιος*, Ἐκκλ. Ἱστορία 6, 1. *Ῥωμίνης*, Εἰς Ματθαῖον λόγ. 39. *Χρυσστόμου Παπαδοπούλου*, Ὁ ἁγ. Διονύσιος ὁ μέγας, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1918, σ. 20—26.

τῶν περὶ τὸν Αὐτοκράτορα, μεταβάλλοντα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐκ Παλαιστίνης εἰς Αἴγυπτον. Ὁ Κλήμης ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ ἐξ Αἴγυπτου καὶ νὰ μεταβῇ εἰς Καταδοκίαν, ἀφῆκε δὲ διδάσκειν ἐν τῇ Σχολῇ τὸν νεαρώτατον μὲν, ἀλλὰ διαπρεπέστατον αὐτοῦ μαθητὴν Ὁριγένη. Ὁ Ἐπαρχος τῆς Αἴγυπτου Λαῖτος συνέλαβε, πρὸς τοῖς ἄλλοις Χριστιανοῖς, τὸν πατέρα τοῦ Ὁριγένους Λεωνίδα, ὃν καταδίκασεν εἰς τὸν δια ξίφους θάνατον. Τὸν Λαῖτον διεδέχθη ὁ Ἀκύλας, ὅστις ἐξηκολούθησε καταδικῶν τοὺς Χριστιανούς· καὶ καταδικάζων αὐτούς· εἰς θάνατον. Ὁ Ὁριγένης οὐ μόνον ἐπεσκέπτετο τοὺς μάρτυρας ἐν ταῖς φυλακαῖς καὶ ἐνεθάρρουνεν αὐτούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου συνώδευε καὶ φίλημα μετ' αὐτῶν ἀντήλλασσε, μετὰ πολλῆς τῆς παρηγοίας, πολλάκις κινδυνεύσας νὰ λιθοβοληθῇ ὑπὸ τοῦ ἐθνικοῦ ὄχλου. Μεταξὺ τῶν μαρτύρων καταλέγοντο καὶ τινες τῶν μαθητῶν τοῦ νεαροῦ διδασκάλου, ὡς ὁ Πλούταρχος, ἀδελφὸς τοῦ μετὰ ταῦτα Ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας γενομένου Ἡρακλᾶ. Τὸν Πλούταρχον συνώδευσε ὁ Ὁριγένης μέχρι τῆς τελευταίας αὐτοῦ στιγμῆς εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου. Μετὰ τὸν Πλούταρχον ἐμαρτύρησαν ἕτεροι μαθηταὶ τοῦ Ὁριγένους, ὁ Σέρηνος, καὶ οἱ ζῶν, ὁ κατηχούμενος Ἡρακλείδης καὶ ὁ νεοφώτιστος Ἡρων, ἀποτμηθέντες ἀμφοτέρωθεν τὰς κεφαλὰς. Μαθητὴς τῆς Σχολῆς ἦτο καὶ ἕτερος, μάρτυς Σέρηνος, ὁμώνυμος τοῦ ἑτέρου Σερήνου, καταδικασθεὶς εἰς τὸν δι' ἀποκεφαλισμοῦ θάνατον μετὰ πολλὰς βασάνους. Ἡ δὲ κατηχουμένη Ἡραῖς ἐκάη ζῶσα, τὸ διὰ πυρὸς λαβοῦσα βάπτισμα.

Ἐκτὸς τῆς Ἡραΐδος καὶ ἑτέρα γυνὴ Ἀλεξανδρινή, ἡ ἀγία παρθένος Ποταμίαινα, συνελήφθη ὡς χριστιανή, κόρη οὕσα ὠραιότατη καὶ μὴ παραδοθεῖσα εἰς τὸν ἀσελγῆ δεσπότην αὐτῆς, οὐτινος ἦτο παιδίσκη. Κατήγγειλεν αὐτὴν ὁ ἀπηνῆς δεσπότης εἰς τὸν Ἐπαρχον Ἀκύλαν, ὅστις εἰς φρικαλέας ὑπέβαλεν αὐτὴν βασάνους. Καταδικασθεῖσαν εἰς θάνατον ἀπήγαγεν αὐτὴν εἰς τὸν ὠρισμένον τόπον τῆς καταδίκης ὁ στρατιώτης Βασιλείδης, προστατεύσας αὐτὴν κατὰ τοῦ ὑβρίζοντος αὐτὴν πλήθους. Ἐκεῖ ἐκάη ζῶσα, βληθεῖσα εἰς λέβητα πλήρη πίσης ἐμπύρου. Ὁμοίως καὶ ἡ μήτηρ αὐτῆς Μαρκέλλα τὸν διὰ πυρὸς ὑπέστη θάνατον, ἀλλὰ καὶ ὁ Βασιλείδης μετὰ τινος ἡμέρας, προσκληθεὶς νὰ ὀρκισθῇ, ἠρνήθη· ἐδήλωσεν ὅτι εἶνε χριστιανός, ἐφανισθείσης αὐτῇ τῆς Ποταμιαίνης κατ' ὄναρ, καὶ τὸν μαρτυρικὸν ὑπέστη θάνατον διὰ τῆς ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς¹. Κατὰ τὰς εἰδήσεις τοῦ Εὐσεβίου

1. Εὐσέβιος, Εκκλ. Ἱστορίᾳ 6', 4. 5

ἐπὶ τοῦ Βασιλείδου καὶ ἄλλοι κλεῖστοι τότε ἐν Ἀλεξανδρίᾳ προσήλθον εἰς τὸν χριστιανισμὸν διὰ τῶν ἐμφανίσεων τῆς Ποταμαίνης. Ἀλλὰ καὶ ὁ διωγμὸς μᾶλλον εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ χριστιανισμοῦ συνετέλει, λαμπρῶς δ' ἀπελογεῖτο ὁ Ὠριγένης κατὰ τοῦ Κέλσου συγγραμμάτων.

Ἐκ τῆς Αἰγύπτου ὁ διωγμὸς μετεδόθη εἰς τὴν Ἀφρικὴν ὅπου λαμπρῶς ὡσαύτως ἀπελογεῖτο τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁ Τερτυλλιανός, καταδικάζων συνάμα μετὰ δριμύτητος τοὺς ἐκ τῶν Χριστιανῶν καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἀποφεύγοντας τὸ μαρτύριον. Τινὲς τούτων διὰ χρημάτων ἠγόραζον παρὰ τῶν ἔθνικῶν τὴν ἐλευθερίαν, δικαιολογούντες τὴν πράξιν αὐτῶν διὰ τοῦ παραδείγματος τοῦ Ἰάσονος (Πραξ. 17,9), ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία κατεδίκασεν αὐτήν¹. Οἱ ὑπάλληλοι τῆς ρωμαϊκῆς Πολιτείας εὗρον νέαν πηγὴν χρηματολογίας ἐκ τῆς ὀλιγοψυχίας τινῶν ἐκ τῶν Χριστιανῶν, ἀλλὰ τοῦτο διήρκεσεν ἐπὶ μακρόν, πολλῶ μᾶλλον ὅτι ὁ ἔθνικὸς ὄχλος ἐξηγειρετο μετὰ φανατισμοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν.

Τῇ 7ῃ Μαρτίου 203 συνεπεία τοῦ διατάγματος τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου ἐμαρτύρησαν ἐν Καρχηδόνι ἱκανοὶ τῶν Χριστιανῶν, διασημότετον δ' ἀπέβη τὸ μαρτύριον τῆς ἁγίας Περπετούης καὶ τῶν πᾶν αὐτῇ Καρχηδονίων μαρτύρων, οὕτινος αἱ λεπτομέρειαι ἐπακριβῶς εἶναι γνωσταί.²

1. Tertullianus, De fuga in persecutiones 13.

2. Τὸ πρῶτον λατινικὸν κείμενον τοῦ μαρτυρίου τούτου ἀνεῖρεν ὁ Holstein τῷ 1663 ἐν χειρογράφῳ τοῦ ἐν τῷ ὄρει Κασίνῳ Μοναστηρίου, μετ' αὐτὸν δ' ἐξέδωκεν αὐτὸ ὁ Ruinart, ἐπὶ τῇ βάσει δύο ἐτέρων χειρογράφων. Τῷ 1889 ὁ R. Harris ἀνεῖρε καὶ τῷ ἐπομέγῳ ἔτει ἐξέδωκε, The acts of the martyrdom of Perpetua and Felicitas, London 1890, τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἐκ κώδικος τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης. Ὁ Harris φρονεῖ ὅτι τὸ ἑλληνικὸν κείμενον εἶνε μετάφρασις ἐκ τοῦ λατινικοῦ κειμένου, τὴν γνώμην δὲ ταύτην ἠσπάσθησαν ὁ Harnack, ἐν Theologische Zeitung 1890, σ. 423, ὁ Massabiau, ἐν Revue de l'histoire des religions, 1896, σ. 97 ἐξ. καὶ ἄλλοι, ἀπεκρούσαν ὅμως ὁ A. Robinson, δημοσιεύρας τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἐν ἀντιβολῇ πρὸς τὸ λατινικόν, The Passion of S. Perpetua ἐν Texts and Studies, 1891, σ. 60—94. Τὴν γνώμην τοῦ Robinson ἀπεδέχθη καὶ αὐτὸς ὁ Harris, πρὸς ἄλλοις (Duchesne). Ἀλλὰ διὰ τῆς ἀνευρέσεως νέου λατινικοῦ κειμένου συμφώνου πρὸς τὸ ἑλληνικὸν τοῦ Harris ἤρξατο ἐπικρατοῦσα γνώμη περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ὡς πρωτοτύπου, πρβλ. P. Allard, Histoire des persécutions pendant la première moitié du troisième siècle, Paris 1894, σ. 99. 100. Τελευταῖαι ἐκδόσεις αὐτοῦ ἐν Knopf, Ausgewählte Märtyreracten, σ. 44—57. O. Gebhardt, ἐνθ' ἄν. σ. 61—95. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἱστορικαὶ μελέται, σ. 79—94. Πρβλ. Fr. de Cavalieri, La Passio S. S. Perpetuae

Ἡ Περπέτουα ἦτο νεαρὰ γυνή, μόλις 22 ἐτῶν, ἐξ εὐγενοῦς καταγομένη ἀριστοκρατικῆς οἰκογενείας· πρὸ μικροῦ φαίνεται ἀποβλαῦσα τὸν σύζυγον αὐτῆς, ἐξ οὗ εἶχεν ἀποκτήσει τὸ θηλάζον ἕξι πρῶτον τέκνον. Πρὸ πάσης ἕξι ἀνακρίσεως προσήλθεν ὁ φανατικὸς ἐθνικὸς πατὴρ αὐτῆς, παρακαλῶν καὶ προτρέπων νὰ μὴ ὁμολογήσῃ ὅτι εἶναι χριστιανή, ἀλλ' αὕτη ἀπόθησε τὴν συμβουλήν, εἰποῦσα ὅτι δὲν δύναται νὰ ὀνομάσῃ ἑαυτὴν ἄλλως ἢ χριστιανὴν, ἀφοῦ τοιαύτη ἦτο. Τόσον ἐθυμώθη ὁ πατὴρ αὐτῆς, ὥστ' ἐσκέφθη διὰ τῶν ἰδίων χειρῶν νὰ ἐξορύξῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῆς, ἀλλ' ἀπελθὼν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας δὲν ἐνεφανίσθη, σκεπτόμενος νὰ ὑποβάλῃ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ εἰς μεγάλην τιμὰ ἠθικὴν βάσανον, ἣτις νὰ ἐξαναγκάσῃ αὐτὴν ἔν' ἀρνηθῇ τὸν χριστιανισμὸν καὶ ἐπανέλθῃ εἰς τὸν πατρικὸν οἶκον.

Ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ ἡ Περπέτουα ἐβαπτίσθη μετὰ τῶν συλληφθέντων μετ' αὐτῆς Ρεβοκάτου, Σατουρνίνου, Σεκονδούλου καὶ τῆς νεαρᾶς θεραπαινίδος Φελίταιτας, ἐρρίφθη δὲ μετ' αὐτῶν εἰς τοὺς σκοτεινοτέρους καὶ ἀθλιεστέρους τῆς φυλακῆς θαλάμους. Ἐκεῖ ἡ εὐγενὴς γυνή, ἄλλως πως εἰδισμένη νὰ ζῆ μέχρι τοῦδε, ὑπέστη παντὸς εἴδους στερήσεις καὶ ὕβρεις παρὰ τῶν στρατιωτῶν, τὴν βαρυτέραν ὅμως ἠσθάνετο θλίψιν ἕκ τῆς στερήσεως τοῦ τέκνου αὐτῆς. Ἀλλὰ δύο διάκονοι, ἐξαγοράσαντες διὰ χρημάτων τοὺς φύλακας τῆς εἰρκτῆς, κατῴρθωσαν ἵνα μετ' ἀδείας οἱ χριστιανοὶ διέρχωνται ὥρας τινὰς ἐν τῇ αὐτῇ τῆς εἰρκτῆς καὶ καθαρὸν ἀναπνέωσιν ἀέρα. Ἐκεῖ δὲ προσεκόμενον τὸ βρέφος τῆς Περπετούης ἡ μήτηρ καὶ ὁ ἀδελφός, σφόδρα λυπούμενοι ἐπ' αὐτῇ, ὡσαύτως λυπούμενη, ἀλλὰ σταθερῶς ἐμμενούση ἐν τῷ χριστιανισμῷ. Ὅταν ἐπέτρεψαν αὐτῇ νὰ κρατήσῃ τὸ βρέφος ἐν τῇ φυλακῇ, ἠσθάνθη ἑαυτὴν τὰ μάλιστα εὐτυχῆ, ὡς ἀνάκτορον τὴν φυλακὴν ἐθεώρησε καὶ ἐπεθύμει νὰ διαμένῃ ἐν αὐτῇ ἢ ἀλλαχοῦ που.

Εὐτυχῆς, ἐν τῇ κακοδαιμονίᾳ τῆς φυλακῆς, διὰ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως, εἶδε νύκτα τινὰ καθ' ὕπνου ὑπερῶψηλον χαλκὴν κλίμακα, οὕτω στενὴν καὶ ἐπικίνδυνον, κατὰ τὴν ἀνάβασιν, ἕνεκα τῶν ἐκ πλαγίων αὐτῆς ἐμπετηγμένων παικίλων ὀργάνων, ὥστε εἰς μόνος καὶ μετὰ μεγάλης ἠδύνατο ν' ἀναβῇ προσοχῆς, ἐπὶ πλεόν δὲ παρὰ τὴν βᾶσιν τῆς κλίμακος ἐνήδρευε δρᾶκων ἐκφοβίζων τοὺς τολμῶντας ν' ἀναβῶσιν. Ἀνέβη ἤδη ὁ Σάτυρος, ὁ κατηχῆσας τὴν Περ-

πέτουαν, καὶ προσεκάλεσεν αὐτήν, ἥτις ἀναθαρρήσασα ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀνέβη, εὐρέθη δ' αἰφνης ἐνώπιον μεγίστου κήπου, ἐν ᾧ εἶδε πολλὸν ἄνθρωπον ὑπερμεγέθη, ἀμέλγοντα τὰ πρόβατα, κυκλοῦμενον δὲ ὑπὸ πολλῶν χιλιάδων λευχειμονούντων. Οὗτος ἐπάρας τὴν κεφαλὴν εἶδε τὴν Περπέτουαν καὶ εἶπεν αὐτῇ, «καλῶς ἦλθες τέκνον» δούς αὐτῇ ἐκ τοῦ ἀμελγομένου τυροῦ ὡσεὶ ψωμίον, ὅπερ αὐτῇ ἔλαβε ζεύξασα τὰς χεῖρας καὶ ἔφαγεν, εἶπον δὲ πάντες οἱ παρεστῶτες «ἀμήν!» Ὁ ἦχος τοῦ ἐπίφωνήματος ἐξύπνησε τὴν Περπέτουαν, ἐξηγήσασαν τὸ ὄραμα ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀνάγκης μεγάλης προφυλάξεως πρὸς τὴν ἐπικειμένην κρίσιν.

Ἐν τῷ ὄραματι τοῦτω διαβλέπουσι τινες ἕχνη μοντανισμοῦ καὶ ἐπίδρασιν αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ μαρτυρίου, πολλῶ πλέον, ὅτι τῇ αἰτήσῃ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτῆς εἶδεν αὐτὸ ἢ Περπέτουα, ἀλλ' εἶνε δυνατόν νὰ ὑπολάβῃ τις, ὅτι ἐν καταστάσει ἐνθουσιώδει διατελοῖσα εἶδεν ἢ Περπέτουα τοιοῦτο ὄνειρον, κατὰ τὸν τρόπον τῶν παραστάσεων αὐτῆς διατυπώσασα τὴν ἐννοίαν τοῦ Παραδείσου. Ἀξιοσημείωτον δὲ ὅτι ἡ προσφώνησις τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτὴν γίνεται ἑλληνιστὶ (καὶ τὸ λατινικὸν κείμενον τοῦ μαρτυρίου ἔχει «bene venisti tegrnon»), διότι ἐπίσημος ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα ἐν Καρχηδόνι ὡς καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ρώμῃ μέχρι τοῦ γ' αἰῶνος ἦτο ἡ ἑλληνικὴ, κατὰ τὰς παραστάσεις δὲ τῆς Περπετούης ἐν τοιοῦτω τόπῳ, οἷος ὁ Παράδεισος, δεόν νὰ ὁμιλῇ τις ἑλληνιστὶ, ὡς καὶ ἐφεξῆς δεικνύει αὐτὴν πράττουσαν τὸ μαρτύριον.¹

Ὁ πατὴρ τῆς ἁγίας μάρτυρος ὑπέλαβεν ὅτι ἡ μητρικὴ στοργὴ καὶ ἡ εὐδαιμονία ἢ ἀπὸ τοῦ παιδὸς ἀπεκοίμησαν τὸν πρὸς τὴν νέαν ἔρησκείαν ζῆλον αὐτῆς, ὅθεν ἐνεφανίσθη πάλιν, ἀλλὰ λίαν συγκεκινημένος καὶ ἐκτάκτως προσηνής. Καθικέτευσεν αὐτὴν νὰ φεισθῇ τῆς πολῆς τοῦ πατρὸς αὐτῆς, καὶ τῆς οἰκογενείας, ἥτις ἔμελλε νὰ ὑποστῇ τὸ μέγα ὄνειδος ὅτι ἐν τῶν μελῶν αὐτῆς θά ὑφίστατο ἀτιμωτικὸν θάνατον, γονυπετῆς καὶ κλαίων ἐπέδεικνυεν αὐτῇ τὸ ἀθῶον βρέφος, κατεφίλει τὰς χεῖρας αὐτῆς ἀποκαλῶν οὐχὶ θυγατέρα ἀπλῶς, ἀλλὰ Κυρίαν. Ἡ ἁγία γυνὴ συνεκινήθη ἐκ τῶν λόγων καὶ ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ πατρὸς αὐτῆς, ἀλλ' ἔμεινεν ἀμετάπειστος.

Τέλος ὤρισθη ἡ ἡμέρα τῆς δίκης καὶ οἱ χριστιανοὶ ἀπήχθησαν πρὸ τοῦ ἀνθυπατεύοντος τῆς Ἀφρικῆς Ἰλαριανοῦ. Πρὸ τοῦ δικαστι-

1. Πρὸβλ. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, Αἱ τελεταὶ τῆς Ἐκκλ. Ἱεροσολύμων κατὰ τὸν δ' αἰῶνα, Ἱεροσολῆμ 1904, σ. 10.

κοῦ βήματος ἐφάνη ὁ πατήρ τῆς Περιπετούης εἰς τὰς ἀγκάλας αὐτοῦ κρατῶν τὸ βρέφος αὐτῆς, ἐκλιπαρῶν αὐτὴν νὰ φεισθῆ τοῦ τέκνου. Ἐπενέβη καὶ ὁ ἀνθύπατος συγκινηθεὶς ἐκ τῆς δραματικῆς ἐκείνης σκηνῆς. Ἄλλ' ἡ ἁγία Περιπέτουα ὑπέστη ἡρωϊκῶς τὴν ἀπεριγράπτου ταύτην ἠθικὴν πάλην, δὲν ἠθέλησε νὰ προσφέρῃ θυσίαν εἰς τοὺς Αὐτοκράτορας καὶ ὁμολόγησεν ἑαυτὴν χριστιανήν, καταδικασθεῖσα μετὰ τῶν λοιπῶν μαρτύρων εἰς θάνατον.

Ἀπήχθη πάλιν εἰς ἑστὴν φυλακὴν μόνη, ἄνευ τοῦ βρέφους, ὅπερ ἐζήτησεν, ἀλλὰ δὲν ἔλαβε, μετὰ τινος δὲ ἡμέρας προσενοχούμενη εἶδεν ἄφνης τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς Δεινοκράτη ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἀποθανόντα ἑπταετῆ τὴν ἡλικίαν ἐκ γαγγραίνης, προσηυχῆθη ἐνθέρμως ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τῇ ἐφάνη, ὅτι εἶδεν αὐτὸν ἐξερχόμενον πινροδὸν ἐκ σκοτεινοῦ τόπου, ἐν ἀλγεινῇ καταστάσει, ἐξηκολούθησε νὰ προσεύχεται ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ μετὰ παρηγορίας εἶδεν ὅτι ὁ τόπος, ἐν ᾧ εὕρισκετο, ἐκαθαρίσθη καὶ ἡ δίψα κατεστάλη, ἐξ ἧς ἔπασχε.

Τοῦτο ὑπέλαβόν τινες, ὡς ἔνδειξιν περὶ τοῦ καθαρτηρίου πυρός, περὶ δὲ τοῦ Δεινοκράτους ἐφρόνησαν, ὅτι ἦτο ἀβάπτιστος καὶ ὅτι οἱ ἄνευ βαπτίσματος ἀποθνήσκοντες ὀφελοῦνται ἐκ τῶν προσευχῶν τῶν ζώντων. Ἄλλ' ἤδη ὁ Αὐγουστῖνος παρετήρησεν, ὅτι τὸ μαρτύριον τῆς ἁγίας Περιπετούης οὐδαμῶς δύναται νὰ καταλεχθῆ μεταξύ τῶν «κανονικῶν» τῆς Ἐκκλησίας βιβλίων καὶ ὅτι, ἐπειδὴ δὲν λέγεται ἐν τῷ μαρτυρίῳ, ὅτι ὁ Δεινοκράτης ἦτο ἀβάπτιστος, πιθανῶς ἦτο βεβαπτισμένος, ὅτι δὲ τὰς ἁμαρτίας, συνεπέα τῶν ὁποίων ἔπασχε, διέπραξε μετὰ τὸ βάπτισμα.¹

Ἐν τῇ ἐνθουσιῳδῇ αὐτῆς καταστάσει διατελοῦσα ἡ Περιπέτουα προὔκαλει τὸν θαυμασμόν πάντων. Μετὰ σεβασμοῦ ἤρξατο φερόμενος πρὸς αὐτὴν καὶ ὁ δεσμοφύλαξ Πούδης, Ἰθρηνηῶν δὲ καὶ κατοδυρόμενος προσῆλθε πάλιν ὁ πατήρ αὐτῆς, ἀλλ' ἀνεπίκαμπτος ἡ ἁγία μάργυς εἶδε πάλιν ὄραμα συμβολίζον τὴν πάλην, ἣν ἔμελλε νὰ διεξαγάγῃ κατὰ τὸ προκείμενον μαρτύριον. Ἄλλης ὄψεως ὄραμα εἶδεν ὁ Σάτυρος, ἀναβάσεως αὐτοῦ μετὰ τῆς Περιπετούης εἰς τὸν οὐρανὸν πρὸ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ, συναντήσεως μετὰ παλαιῶν μαρτύρων καὶ γνωρίμων Ἐπισκόπων καὶ Πρεσβυτέρων, μεθ' ὧν «ἐλληνιστί» συνωμίλησεν ἡ Περιπέτουα.

Εἰς τῶν μετ' αὐτῆς συλληφθέντων, ὁ Σεκοῦνδος, ἀπέθανεν ἤδη ἐν τῇ

1. Augustini, De anima I, 10 III, 9.

εἰρκτῆ, ἀλλ' ἡ νεαρά θεραπαινὴς Φελίτσιτα, ἔγγυος οὕσα ὀκτὼ μηνῶν, ἐλυπεῖτο, διότι, κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς νόμους, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιστεῖ τὴν εἰς θάνατον καταδικαστικὴν ποινὴν πρὸ τοῦ τοκετοῦ. Καὶ οἱ συμμάργυρες συνελυποῦντο καὶ ἠύχοντο αὐτῇ ἵνα προώρῳ; τέξασα συμμαρτυρήσῃ μετ' αὐτῶν. Τῷ ὄντι δὲ τρεῖς; ἡμέρας πρὸ τοῦ μαρτυρίου μετὰ φρικτῶν ὠδίνων ἔτεκεν ἡ Φελίτσιτα θυγάτριον, ὃπερ παραλαβοῦσα μία τῶν χριστιανῶν υἱοθέτησεν. Εἰς τὰς παρατηρήσεις ἑνὸς τῶν παρισταμένων πῶς θὰ ὑποστῆ τὰς ὠδίννας τῆς θηριομαχίας, ἀφοῦ ἐν τῷ τοκετῷ οὕτω φρικωδῶς βασανίζεται, αὐτὴ ἀπήνησε «νῦν ἐγὼ πάσχω ὃ πάσχω, ἐκεῖ δὲ ἄλλος ἐστὶν ὁ πάσχων ὑπὲρ ἐμοῦ»· ἔσται ἐν ἐμοὶ ἵνα πάθῃ, διότι ἐγὼ πάσχω ὑπὲρ αὐτοῦ». Ἦτο δὲ τοιαύτη τῶν χριστιανῶν ἡ ζωὴ ἐν τῇ εἰρκτῇ, ὥστε ὁ ἀρχιδεσμοφύλαξ ἐλκύσθη εἰς τὸν χριστιανισμόν.

Κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν γενεθλίων τοῦ διαδόχου τοῦ Αὐτοκράτορος ὠρίσθη ἡ ἡμέρα τοῦ μαρτυρίου τῆς Περιπετούης καὶ τῶν συμμαρτύρων αὐτῆς, κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς δὲ νόμους ἐπετρέπετο εἰς πάντα ἐγκληματίαν ἢ μονομάχον καὶ θηριομάχον τὴν παραμονὴν τοῦ ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ θανάτου αὐτοῦ νὰ παραδοθῇ εἰς ὄργια, νὰ διασκεδάσῃ καὶ συμποσιάσῃ¹. Τοῦτο ἐνίοτε ἡ Ρώμη ἔξ εὐσπαλχνίας ἢ εἰρωνείας ἐπέτρεπε καὶ εἰς τοὺς χριστιανοὺς καταδικούς.

Οἱ χριστιανοὶ μετέβαλον τὸ ἐλεύθερον τοῦτο ὀργιαστικὸν ἔσχατον δεῖκνον εἰς «ἀγάπας», καταπλήσοντες τοὺς ἐν τῇ εἰρκτῇ περιεστῶτας διὰ τε τῆς πίστεως καὶ τῶν λόγων τοῦ Σατύρου, πολλοὶ δὲ ἐπίστευσαν. Ἀλλ' ἐν Καρχηδόνι ὑπῆρχε καὶ ἄλλη τις συνήθεια, παραδοθεῖσα φαίνεται ὑπὸ τῶν Φοινίκων, τῶν προσφερόντων θυσίαν εἰς τοὺς θεοὺς αὐτῶν καὶ ἀνθρώπους. Ἐνέδυσον τοὺς καταδικούς τοὺς μὲν ἄνδρας ἐρυθρὰν ἀμφίσειν ἱερέων τοῦ Κρόνου, τὰς δὲ γυναῖκας πρασίνην ἀμφίσειν ἱερείων τῆς Δήμητρος. Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς καταδικῆς ἠθέλησαν νὰ ἐνδύωσι τὴν Περιπέτουσαν καὶ τοὺς συμμάργυρας αὐτῆς διὰ τοιούτων ἀμφίσεων, ἀλλὰ διεμαρτυρήθη αὕτη καὶ παρεκάλεσεν ἵνα ἀφθεῶσιν ἀπηλλαγμένοι τοῦ ὄνειδους τούτου ἀνθρώποι ἀπαθνήσκοντες ὑπὲρ τῶν πεποιθήσεων αὐτῶν.

¹ Ἡ πορεία αὐτῶν εἰς τὸ Ἀμφιθέατρον, τῇ συρροῇ ἀπείρου ὄχλου

1. Tertulliani, Apologeticus c. 42. De spectaculis c. 12. Πλουτάρχου, οἷοι οὐδὲ ζῆν ἐστὶν ἡδέω, κατ' Ἐπίκουρον 17. Edit. Lipsiae 1873 τόμ. Ε' σελ. 203, 204.

ὑπῆρξε θορυβώδης. Ἡ Περπέτουα βαδίζουσα «ὡς ματρώνα Χριστοῦ» ἐπάλαν, ὁ Σατουρνίνος, Ρεβοκάτος καὶ Σάτυρος προσωμίλου τῷ ὄχλῳ, ἠπέλουον διὰ τῆς θείας δικῆς καὶ αὐτὸν τὸν Ἰλαριανὸν «οὐ ἡμᾶς καὶ σὲ ὁ Θεός». Ὁ ὄχλος ἐκμανεῖς ἐπὶ τῇ παρηγοίᾳ ταύτῃ ἐζήτησε νὰ μαστιγώσωσιν αὐτοὺς πρὶν ἢ εἰς τὰ θηρία παραδώσωσιν, ὑπέστησαν δὲ τὴν μαστίγωσιν οἱ μάρτυρες ἀγαλλόμενοι.

Ἀπελύθησαν ἐναντίον αὐτῶν τὰ θηρία. Ὁ Σατουρνίνος, ὅστις ἦτο πρόθυμος ν' ἀνεχθῆ πᾶν θηρίον, ἐδέχθη μετὰ τοῦ Ρεβοκάτου τὴν ἐπίθεσιν παρδάλεως, ὁ Σάτυρος ὁμοῦ ἠνείχετο μὲν πᾶν θηρίον, ἀλλ' ἀπεστρέφετο τὴν ἄρκτον. Ἡ ἀφειθεῖσα κατ' αὐτοῦ, κεκορησμένη οὔσα, ἐπλήξε μὲν τὸν φύλακα αὐτῆς, δὲ ἠθέλησε δὲ νὰ ἐξέλθῃ τοῦ ζωγρίου καὶ ὅταν ὕστερον λεοπαρδαλις σφοδρῶς ἐπλήξε τὸν Σάτυρον καὶ καθημάτωσεν αὐτόν, ὁ ὄχλος ὑπαινισσόμενος τὸ χριστιανικὸν βάπτισμα ἐκραύγασε τρεῖς «καλῶς ἐλούσω»! Ἀταράχως ὁ Σάτυρος εἰς τὸν γνωστὸν δεσφύλακα Πούδεντα, εἰς ὃν προεῖπεν ὅτι δὲν θὰ ἐφονεύετο ὑπ' ἄρκτου, ἀλλ' ὑπ' ἄλλου θηρίου, «ὑγίαινε, εἶπε, καὶ μνημόνευε πίστεως καὶ ἐμοῦ, καὶ τὰ τοιαῦτα στερεωσάτω σε μᾶλλον ἢ ταραξάτω», ζητήσας δὲ τὸν δακτύλιον αὐτοῦ ἔβαψεν εἰς τὸ αἷμα καὶ ἀπέδωκεν εἶτα αὐτὸν ὡς παρακαταθήκην κρατίστην καὶ ἱεράν.

Ἡ Περπέτουα μετὰ τῆς Φελίτσιτας παρεδόθησαν εἰς τοὺς κραιτισμοὺς ἀγρίας ἀγελάδος, ἣτις ἐπὶ τινὰς στιγμὰς ἀνετίναξεν αὐτὰς καὶ ἐπὶ τέλους ἔρριψε καθηματωμένας εἰς τὴν κονίστραν τοῦ Ἀμφιθεάτρου. Μόλις συνῆλθεν ἡ Περπέτουα, ἣς καὶ ὁ χιτῶν εἶχε διασχισθῆ καὶ ἡ κόμη ἦτο συγκεχυμένη, ἔσπευσε πρὸ παντὸς ἀνακαθίσασα νὰ ἐπιδιορθώσῃ τὸν χιτῶνα¹. Ἐπειδὴ δ' ἐν Καρχηδόνι διεσκεδασμένη κόμη ἦτο σημεῖον πένθους, ἡ δὲ Περπέτουα τὸ περὶ αὐτὴν τελούμενον ἐθεώρει πανήγυριν, ἔσπευσε νὰ ἐπανορθώσῃ καὶ τὴν κόμην, ζητήσασα δὲ βελόνην τὰ ἐσπαραγμένα συνέφιγξε καὶ τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς περιέδεσε, προστρέξασα πρὸς τὴν Φελίτσιταν καὶ ὑπεγείρασα αὐτήν. Κατάπληκτος ὁ ὄχλος ἐκ τοῦ ἀπεριγράπτου τούτου θεάματος τοῦ ἱεροῦ ἠρωϊσμοῦ ἠξίωσε νὰ ἐξαχθῶσιν οἱ μάρτυρες τοῦ Ἀμφιθεάτρου ἐκ τῆς πύλης τῶν ζώντων. Ἡ Περπέτουα δὲν ἠσθάνετο τὰς διανοιχθείσας ὑπὸ τῆς ἀγελάδος πληγὰς, συναντήσασα δὲ εἰς τὴν πύλην τὸν κατηχούμενον Ρούστικον καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς προέτρεψε νὰ μένωσι σταθεροὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ

1. Πρβλ. *Εὐδρουλίδου*, Ἐκάβη σιχ. 568—570.

πίστει, ν' ἀγαπῶσιν ἀλλήλους καὶ νὰ μὴ σκανδαλίζωνται ἐκ τῶν συμβαινόντων.

Ἄλλ' ὁ πρὸ μικροῦ συγκινηθεὶς ὄχλος λυσοῦδης ἀνέκραξεν αὐτοῦ ὅτι ἐπεθύμει ἵνα ἐνώπιον αὐτοῦ κατασφαγῶσιν οἱ μάρτυρες, οὗτοι δὲ ἀχθέντες ἐνώπιον αὐτοῦ ἀντήλλαξαν πρὸς ἀλλήλους φίλημα ἀγάπης καὶ ἔτειναν τὸν αὐχένα εἰς τὸν δῆμιον. Ὁ Σάτυρος κατεσφάγη πρῶτος, ἀλλ' ὁ ὀρισθεὶς ἵνα κατατομήσῃ τὴν Περπέτουαν δῆμιος μονομάχος ἦτο ἄπειρος· πρώτην φορὰν, φαίνεται, ἔπραττε τὸ ἀπαισίον τοῦτο ἔργον καὶ διὰ τοῦτο ἀδεξίως κατήνευγε τὴν μάχαιραν κατὰ τῶν ὀστέων τῆς ἀγίας μάρτυρος, αὕτη δὲ ἀνακράξασα ὠδήγησε τὴν δεξιὰν τοῦ μονομάχου εὐθὺς πρὸς τὸν τράχηλον αὐτῆς, ἴσως, λέγει ὁ τοῦ μαρτυρίου συγγραφεὺς, διότι τηλικαύτη γυνὴ ἔπρεπε βουλομένη μόνον ν' ἀποθάνῃ.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ θαυμασίου μαρτυρίου εἶνε πάντως ἄγνωστός τις θεατῆς καὶ ἀκροατῆς τῆς συλλήψως καὶ τοῦ μαρτυρίου τῆς ἀγίας Περπετούης¹, ἔχων ὡς βάσιν τὰς ἀφηγήσεις αὐτῆς τῆς Περπετούης ἢ καὶ σημειώσεις ὡς «τῷ νοῦ αὐτῆς καὶ τῇ χειρὶ συγγράψασα κατέλιπε», σημειοῖ δ' ἐν ἀρχῇ «ταῦτα ἕως πρὸ μιᾶς τῶν φιλοτιμιῶν ἔγραψα» καὶ παριστᾷ λέγουσαν τὴν Περπέτουαν «τὰ ἐν τῷ ἀμφοθεάτρῳ γενησόμενα ὁ θέλων συγγραψάτω». Καὶ περὶ τοῦ Σατύρου λέγει ὁ συγγραφεὺς τοῦ μαρτυρίου «τὴν ἰδίαν ὀπτασίαν αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ συγγράψας», περὶ δὲ ἀμφοτέρων, «αὐταὶ αἱ ὁράσεις ἐμφανέσταται τῶν μαρτύρων Σατύρου καὶ Περπετούας, αὐτοὶ συνεγράψαντο». Ἀπεδείχθη δὲ, διὰ λεπτομερεστάτης κριτικῆς ἐξετάσεως τοῦ μαρτυρίου, ὅτι τῷ ὄντι μεγάλα τμήματα τοῦ μαρτυρίου ἀνήκουσιν εἰς τὴν Περπέτουαν, καὶ τινα εἰς τὸν Σάτυρον, τὰ δὲ λοιπὰ εἰς τὸν ἀνώνυμον συγγραφέα². Ἄλλ' οἷοσδήποτε κἄν ὑπῆρξεν οὗτος, ἀναντίρρητον εἶνε ὅτι τὸ μαρτύριον ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἔμαρτύρησεν ἡ Περπέτουα μετὰ τῶν σὺν αὐτῇ.

Ὁ Τερτυλλιανὸς ἤδη γινώσκει αὐτό³, ὡς καὶ ὁ Αὐγουστῖνος, ὡς εἶδομεν, ὅθεν ἐν τῇ βάσει τοῦ πολυτιμοτάτου τούτου φιλολογικῆς

1. Ἐν τῷ τόπῳ τοῦ μαρτυρίου αὐτῆς ἀνηγέρθη βραδύτερον μεγαλοπρεπῆς βασιλική. P. Allard ἐνθ. ἀν σ. 172.

2. Παρὰ P. Allard αὐτόθι. σ. 100.

3. De anima 35.

μνημείου ἀπόκεινται ἐπίσημα καὶ αὐθεντικά κείμενα ¹, ἅπερ εἰς ἕν συνήνωσεν ὁ ἀγνώστου ἡμῶν συγγραφεύς.

Ἐν τῷ μαρτυρίῳ τούτῳ τῆς ἀγίας Περπετούης καὶ τῶν συναρτύρων αὐτῆς βλέπομεν ἐφαρμογὴν τοῦ διατάγματος τοῦ Τραϊανοῦ, διότι οἱ μάρτυρες καταδικάζονται ἐπὶ μόνῳ τῷ ὀνόματι αὐτῶν ἄνευ περαιτέρου ἀντακρίσεως περὶ τοῦ ἠθικοῦ αὐτῶν βίου. Παρὰ δὲ τὴν σφοδρότητα τοῦ ἐπὶ Σεπτημίου Σεβήρου διωγμοῦ ἡ Ἐκκλησία δὲν ὑπέστη μέγαν κλοισμόν. Τοῦναντίον μάλιστα εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀνάγεται ἡ ἀπαρχὴ τῆς κτηματικῆς περιουσίας, ἣν ἡ Ἐκκλησία ὡς σωματεῖον ἤρξατο ἀποκτῶσα διὰ δωρεῶν τῶν πλουσίων χριστιανῶν, ὁ δὲ Τερτυλλιανὸς προσεπάθει νὰ καταδείξῃ εἰς τὰς ρωμαϊκὰς ἀρχὰς τὸ νόμιμον τῆς ἰδιοκτησίας ταύτης. Ἀληθῶς δὲ μέχρι τέλους τῆς περιόδου ταύτης τῶν διωγμῶν ἐσεβάσθησαν οἱ ἔθνη τὴν περιουσίαν τῆς Ἐκκλησίας, ὡς σωματείου, καὶ τῶν χριστιανῶν, ὡς ἰδιωτῶν. Τοῦτο ὅμως ἐξηγεῖται κυρίως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ Πολιτεία δὲν κατέδωκε κυρίως τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν, ὡς βραδύτερον ἔπραξεν, ἀλλὰ τοὺς χριστιανούς.

14. Προσωρινὴ ἀναστολὴ τῶν διωγμῶν.

Ὁ διωγμὸς ἐξηκολούθησε μέχρι τέλους τῆς βασιλείας τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου παρεκταθεὶς καὶ ἐπὶ τῆς τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Καρακάλλα (211-217), ὅστις ὅμως παρ' ὄλην τὴν σκληρότητα αὐτοῦ, ἦν ἐξεδήλωσεν εὐθύς ἀμέσως φονεύσας τὸν ἴδιον ἀδελφὸν μετὰ τῆς ἐπιφωνήσεως sit divus dummodo non sit vivus! οὐδὲν ἐξαιρετικὸν κακὸν ἐπραξε κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ¹. Λέγεται μάλιστα ὅτι δὲν ἦτο ὄλιος ξένος πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμόν καὶ τὸν χριστιανισμόν, διότι μετὰ τῶν ὀμηλικῶν παιδικῶν αὐτοῦ φίλων εὐρέθη τις ἀνήκων εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν καὶ ὑπέστη ἔνεκα τούτου μαστίγωσιν. Οὐχ ἦττον οἱ ἑκασταχοῦ ἀνιπρόσωποι τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας ἐφέροντο πρὸς τοὺς Χριστιανούς κατὰ τὰς ἰδίας αὐτῶν διαθέσεις. Μετὰ τὸν μετριοπαθεῖ Ἀνθύπατον Ἀφρι-

1. Tillemont, Mémoires pour servir à l' Histoire ecclésiastique III σ. 136 ἔξ. Κατὰ τινὰς συγγραφεύς τοῦ μαρτυρίου εἶνε ὁ Τερτυλλιανός, προβλ. Α. d' Allès L' auteur de la Passio Perpetue ἐν Revue de l'hist. ecclésiastique, 1907, σ. 5-18. Moncaux Hist. littéraire de l' Afrique chrétienne, 170-96.

2. P. Allard, Histoire des perséc. pendant la première moitié du troisième siècle, σ. 168 ἔξ.

κῆς Βαλέριον Pudens, ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν Scarula Tertullus προση-
 νέθη σκληρῶς πρὸς τοὺς Χριστιανούς, ἐν ἀρχῇ τῆς βασιλείας τοῦ
 Καρακάλλα. Πρὸς αὐτὸν ἀκηθύθουν ἐπιστολὴν ὁ Τερτούλλιανὸς καὶ ἐξ
 αἰτίας τῶν ἐπ' αὐτοῦ διωγμῶν ἔγραψε τὰ δύο ἀπολογητικὰ αὐτοῦ ἔργα
 Ad Nationes καὶ Apologeticus, περιγράψας ἐν αὐτοῖς τὴν δεινὴν
 τῶν Χριστιανῶν κατάστασιν.

Ὁ διάδοχος τοῦ Καρακάλλα Μακρίνος ἐπ' ἐλάχιστον μόνον ἐβασί-
 λευσε χρόνον (217), ὁ δὲ μετ' αὐτὸν Ἀούτιος Βασσιανὸς (ἢ ὡς ἐπισή-
 μως ἔκαλεῖτο Μᾶρκος Αὐρήλιος Ἀντωνῖνος) γνωστὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ
 ὑπὸ τ' ὄνομα Ἡλιογάβαλος (Elagabal) ὑπῆρξε· ὁ ἀνηθικώτερος τῶν
 Αὐτοκρατόρων τῆς Ρώμης. Διανοήθη νὰ συνενώσῃ πάντα τὰ θρησκευ-
 ματα ὑπὸ τὴν λατρείαν τῆς Ἀνατολικῆς θεότητος τοῦ Ἑλ-Γαβάλ,
 ἰδρῶν ἐπὶ τοῦ παλατινοῦ λόφου πάνθειον ὡς τιμὴν αὐτοῦ, πρὸς τὸν
 σκοπὸν δὲ τοῦτον συνήγαγεν εἰς Ρώμην ἐκ τῆς Ἀνατολῆς πάντα τὰ
 ὀνομαστὰ ἀγάλματα καὶ ἐτέλη εἰς τιμὴν τοῦ Ἑλ-Γαβάλ μεγαλοπρεπε-
 σιάτας καὶ παραβαλωτάτας πομπάς ¹. Ἴσως δὲ ὁ Ἡλιογάβαλος διὰ
 τοῦ βουλεύματος τούτου πραγματοποιουμένου θὰ καθίστατο ἄγριος
 τοῦ Χριστιανισμοῦ διώκτης, ἀλλὰ λίαν ταχέως ἐφονεύθη μὲν αὐτός,
 αὐτοκράτωρ δ' ἀνεκηρύχθη ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ Αὐρήλιος Ἀλέξανδρος
 Σεβήρος (222-235). Ὁ νέος Αὐτοκράτωρ ἦτο ἐκλεκτικός, ἀλλ' ὁ ἐκλε-
 κτισμὸς αὐτοῦ ἦτο εὐγενέστερος τοῦ τοῦ Ἡλιογαβάλου, ἡ δὲ μήτηρ αὐ-
 τοῦ Μαρμαίρα ἦτο «θεοσεβεστάτη καὶ εὐσεβής». Εὐρισκομένη αὕτη
 κατὰ τὸ 226 ἐν Ἀντιοχείᾳ ἠκροάσθη τοῦ διασημοτάτου Ὀριγένους
 περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ διδάξαντος αὐτήν ². Ἦτο δὲ καὶ ὁ Αὐτοκρά-
 τωρ οὕτως ἐγγύς πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν, ὥστε ἐν τῷ εὐκτηρίῳ αὐτοῦ με-
 ταξὺ τῶν λοιπῶν εἶχε καὶ τὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀγαλμα ³. Ἐλέχθη
 μάλιστα ὅτι ἐσκόπει νὰ καταλέξῃ μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν θεῶν καὶ τὸν
 Ἰησοῦν καὶ ὅτι ἀπεστράπει ἀπὸ τοιοῦτου βουλεύματος ὑπὸ τῶν μάντεων.
 Ἠγάπα δ' ἐξαιρετικῶς τὸ λόγιον τοῦ Ἰησοῦ «καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν
 ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι ποιεῖτε καὶ ὑμεῖς αὐτοῖς ὁμοίως,» ἐπιγράψας ἐπὶ
 τῶν τοίχων τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων Quod
 tibi fieri non vis alteri non feceris. Ἀλλὰ καὶ εὐκαιρίᾳ παρεσχέθη

1. Aelius Lampiridius, vita Heliogabali, 3,6.

2. Εὐσέβιος, Ἐκκλ. ἱστορία 6' 21.

3. Aelius Lampridius, vita Alexandri Severi, σ. 29, 51.

εἰς τὸν Αὐτοκράτορα ἵνα ἐκδηλώσῃ τὰς εὐγενεῖς αὐτοῦ πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν διαθέσεις. Διότι ὅτε ποτὲ ἐν Ρώμῃ διηγέρθη ἕρις μεταξὺ χριστιανῶν καὶ τινῶν ὀσσοπωλῶν (porinari) ὁ Αὐτοκράτωρ ἔλυσε τὸ ζήτημα ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν εἰπὼν ὅτι προτιμότερον ἐν τῷ γηπέδῳ, περὶ οὗ πρόκειται, νὰ ἐγερθῆ γὰρ πρὸς λατρείαν οἰουδὴποτε θεοῦ ἢ ὀσσοπωλείων¹. Ἡ ἀπόφασις αὕτη τοῦ Αὐτοκράτορος εἶνε σπουδαιότατη, διότι ἀνεγνώρισε τὸ δικαίωμα τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς ἰδιαιτέρῳ σωματείῳ, τοῦ κτᾶσθαι περιουσίαν.

Ἔνεκα τῶν εὐμενῶν τούτων διαθέσεων τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου πρὸς τοὺς χριστιανούς ἐλέχθη περὶ αὐτοῦ Christianos esse passus est². Ἄλλ' ἢ εὐμένεια αὕτη ὑπῆρξε ὅλως τυχαία, διότι οἱ διωγμοὶ ἐφάνησαν μὲν ὅτι ἀναστάλησαν, ἀλλὰ ποῦ καὶ ποῦ ἐξηγείροτο ὁ ὄχλος κατὰ τῶν χριστιανῶν. Συνεπεία τοιαύτης ἐξεγέρσεως ἐμαρτύρησεν ὁ Ἐπίσκοπος Ρώμης Κάλλιστος (κατὰ τὸ ἔτος 222 ἢ 223), ὁ δὲ μέγα δυνάμενος νομομαθῆς Οὐλίπιανὸς συλλέξας ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ De officio proconsulos τὰ κατὰ τῶν χριστιανῶν διατάγματα τῶν προηγούμενων Αὐτοκρατόρων, ἵνα ὑποδείξῃ τὰς ποινὰς εἰς αἷ; ἔδει νὰ ὑποβάλλωνται οἱ ὀπαδοὶ θρησκείας ἀπηγορευμένης³. Ἄλλως τε ἡ βασιλεία τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου ὑπῆρξε βραχυχρόνιος. Τῇ 29 Μαΐου 235 αὐτὸς καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ κατεσφάγησαν ἐν Σικελίᾳ.

Ἐκτοτε ἤρξατο φοβερὰ ἀναρχία ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ Κράτει, καθ' ἣν μέχρι τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐν διαστήματι 60 ἐτῶν ἀνεβιβάσθησαν εἰς τὸν θρόνον τῆς Ρώμης 45 Αὐτοκράτορες, ὧν οἱ 40 ἐδολοφονήθησαν. Ἐν αὐτῇ τῇ Ρώμῃ ἡ Γερουσία, ὁ στρατὸς καὶ ὁ λαὸς διετέλουν εἰς ἐχθρικὰς σχέσεις. Ἐν ταῖς ὁδοῖς συνεκροτοῦντο πολλάκις ἀληθεῖς μάχαι κατὰ τὴν διαδοχὴν τῶν Αὐτοκρατόρων, τὸ δὲ παράδειγμα τῆς πρωτευούσης ἐμιμοῦντο καὶ αἱ ἐπαρχίαι. Οὐκί σπανίως ἀνεφαίνοντο θρασεῖς στρατηγοί, ἀναβιβαζόμενοι ἐπὶ τῶν ἀσπίδων τῶν στρατιωτῶν, ἀνακηρυσσόμενοι Αὐτοκράτορες καὶ ἐπιτιθέμενοι κατ' ἀλλήλων. Οὐδεὶς πλέον σεβασμὸς ὑπῆρχε πρὸς τὸν νόμον, ποδοπατηθέντα παρ' ἀπάντων. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τῆς ἀναρχίας ἐκείνης βάρβαροι λαοὶ προσήγγιζον πρὸς τὰ ὅρια τοῦ κράτους ἀπειλοῦντες νὰ καταλύσωσιν αὐτό.

1. Ael. Lampridius, vita Alex. Severi, c. 49—51.

2. Ael. Lampridius, vita Alex. Severi, c. 22.

3. Lactantius, Divinae institutiones V, 11.

Οἱ Φράγκοι διέβαινον τὰ Πυρηναιῖα, οἱ Ἰερμανοὶ ἴσταντο πρὸ τῶν Μεδιολάων, οἱ Γότθοι κατέστροφον τὴν Ἔφεσον, οἱ Πέρσαι μικρὸν τι ἀπειχόν τῆς Ἀντιοχείας. Περὰ τὴν κατάστασιν ταύτην τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Κρατοῦς ὁ διάδοχος τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου Γάιος Ἰούλιος Οὐῆρος Μαξιμίνος ὁ Θραξ κατεδίωξεν ἐκ μίσους πρὸς τὸν προκάτοχον αὐτοῦ πᾶν ὅτι ἐκεῖνος ἠνέονησε καὶ ἠγάπησε¹. Κατεδίωξε καὶ χριστιανούς καὶ ἔθνικους, συλήσας τοὺς θησαυροὺς πολλῶν ἔθνικων ναῶν. Ἐπειδὴ δ' ἐνιαχοῦ, ὡς ἐν Καπαδοκίᾳ, συνέβησαν σεισμοὶ καὶ φυσικαί τινες συμφοραὶ ἀποδοθεῖσαι τοῖς χριστιανοῖς, ὁ ἔθνικὸς ὄχλος ἐξηγέρθη κατ' αὐτῶν². Τοιαῦται ὁμοῦς ἐξεγέρσεις εἶχον μονομερῆ καὶ ἐπιτόπιον χαρακτῆρα, κατὰ Μάϊον δὲ τοῦ 238 ἐφονεύθη καὶ ὁ ἄγιος Μαξιμίνος, ἐπὶ μικρὸν μόνον τυραννήσας.

Ὅσα ἐν ταῖς πλείσταῖς ἐπαρχίαις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Κράτους δὲν διαταράχθη ἢ ἀπὸ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου ἐπικρατήσασα εἰρήνη τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Τοιαυτὴ δὲ εἰρήνη ἐπεκράτησεν ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Μαξιμίνου Γορδιανοῦ (238—244), μάλιστα τοῦ Φιλίππου Ἄραβος (244—249), ὥστε ὁ μὲν Ὀριγένης ἐξέφραζεν ἤδη τὴν νέαν ὄλως τότε ἰδέαν ὅτι μικρὸν κατὰ μικρὸν τὸ Ῥωμαϊκὸν Κράτος θὰ καθίστατο χριστιανικὸν καὶ θὰ ἐπεκράτει μόνη ἡ χριστιανικὴ θρησκεία³, διεφημίσθη δὲ περὶ τοῦ Φιλίππου Ἄραβος παράδοξος ὅτι ἦτο χριστιανὸς καὶ ἐπιστεύθη ὑπὸ τινων ἱστορικῶν ὅτι ὄντως ὁ Φίλιππος Ἄραβ ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος χριστιανὸς ρωμαῖος Αὐτοκράτωρ⁴. Τὴν παράδοσιν ἀνέγραψεν ὁ Εὐσέβιος, παραστήσας τὸν Φίλιππον πειθαρχοῦντα τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ μετανοοῦντα ἐπὶ τοῖς παραπτώμασι⁵. Συνεδυάσθη δ' ἡ παράδοσις αὕτη πρὸς τὴν πληροφορίαν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, καθ' ἣν ὁ ἅγιος Βαβύλας Ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας ἐξεδίωξεν ἐκ τοῦ ναοῦ ἡγεμόνα τινὰ ἕνεκα ἀδίκου φόνου, ὑπ' αὐτοῦ διαπραχθέντος

1. *Εὐσέβιος*, Ἐκκλ. ἱστορία, 6' 28.

2. *Firmilianus*, Ep. ad Cyprianum, 75 c. το. **II**, Prenschen, *Analecta*, σ. 33, 34. Πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐμαρτύρησαν περὶ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἱ Ἐπίσκοποι Ρώμης Ποντιανὸς καὶ Ἰππόλυτος.

3. Κατὰ Κέλσου Η, 15, 26. 68 «πᾶσα μὲν θρησκεία καταλυθήσεται, μόνη δὲ ἡ τῶν Χριστιανῶν κρατήσει».

4. P. Allard, ἐνθ' ἄν. σ. 229 ἐξ.

5. *Εὐσέβιος*, Ἐκκλ. ἱστορία 6, 34.

καὶ ἐβλήθη τούτου ἕνεκα εἰς τὴν φυλακὴν ¹. Ὁ Εὐσέβιος δὲν ὀνομάζει τὸν Ἐπίσκοπον, τὸν ἀποκλείσαντα ἐκ τῆς ἱερᾶς συνάξεως τὸν Φίλιππον, ὁ δὲ Ἰωάννης Χρυσόστομος δὲν ὀνομάζει τὸν ἡγεμόνα τὸν ἀποκλεισθέντα ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου Βαβύλα ². Καὶ ὁ μὲν Εὐσέβιος λέγει ὅτι ὁ Φίλιππος ὑπήκουσεν, ὁ δὲ Χρυσόστομος ὅτι ὁ ἡγεμὼν δὲν ὑπήκουσεν ἀλλ' ἐφυλάκησεν τὸν ἐπίσκοπον. Καλεῖ δὲ τὸν ἡγεμόνα τοῦτον «βασίλεα», ἀλλὰ «βασιλεὺς» καλεῖται καὶ ὁ διοικητὴς Ἀντιοχείας Γάλλος, ἀδελφὸς Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου³. Πρὸδηλον λοιπὸν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ γεγονότος, ἀλλ' οἱ συντάκται τοῦ Πασχάλου Χρονικοῦ συνεβίβασαν τὰ παρ' Εὐσεβίου καὶ Χρυσοστόμου ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἐπισκόπου Βαβύλα καὶ τοῦ Αὐτοκράτορος Φιλίππου Ἄραβος, παραδέχονται δὲ καὶ τινες τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν ὅτι οὗτος ὑπῆρξε χριστιανὸς Αὐτοκράτωρ. Ἀπορον ὅμως ἀληθῶς ὅτι οὐδὲν ἀπολύτως ἴχνος τοῦ χριστιανισμοῦ τοῦ Φιλίππου ὑπελείφθη, ὅτι ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ὀνομάζει αὐτὸν τύραννον καὶ κακοῦργον, ὅτι ἐπὶ πλέον ἢ ἐπ' αὐτοῦ ἐορτασθεῖσα χιλιετηρὶς τῆς Ρώμης ὑπῆρξε καθαρῶς ἐθνικὴ ἐορτή.

Ἐν λοιπὸν εἶναι βέβαιον, ὅτι ὁ Φίλιππος Ἄραβ ὑπῆρξεν εὖνους πρὸς τοὺς χριστιανούς, καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σεβήρος ὅτι «ἐλέχθη» ἀπλῶς ὅτι ὑπῆρξε Χριστιανός, ὡς βραδύτερον ἐσημείωσεν ὁ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας περὶ τῶν «λεχθέντων ἀναφανδὸν Χριστιανούς γεγονέναι» ⁴, χωρὶς νὰ ὀνομάσῃ αὐτούς. Κατ' ἀκολουθίαν οὐχὶ μόνον δὲν διεσαλεύθη ἐπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐνισχύθη ἡ εἰρήνη τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο ὅμως δεόν νὰ θεωρήσωμεν ὡς προσωρινὴν καὶ οὐχὶ ὡς ὀριστικὴν ἀναστολὴν καὶ κατάπαυσιν τῶν διωγμῶν. Δὲν ἦλθεν εἰσέτι τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου πρὸς θρίαμβον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ δ' Ἐκκλησία ἔμελλε νὰ ὑποστῇ μείζονας τῶν μέχρι τοῦδε δοκιμασίας, καταδεικνύουσα τὴν ἀκατάβλητον ἐσωτερικὴν αὐτῆς δύναμιν.

Διότι μετὰ τὴν προσωρινὴν ταύτην ἀναστολὴν οἱ διωγμοὶ προσλαμβάνουσι γενικώτερον χαρακτῆρα. Ἐὰν κατὰ τὴν πρώτην αὐτῶν

1. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Λόγος εἰς τὸν μακάριον Βαβύλαν καὶ κατὰ Ἰουλιανοῦ καὶ πρὸς Ἕλληνας, Πατρ. Migne τ. 59 σ. 567.

2. Τὸ Συναξάριον ἀναγράφει ὡς τοιοῦτον τὸν *Νουμεριανόν, Hippolyte Delehaye*, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris) Bruxellis 1902*, σ. 13.

3. *Γρηγορίου Θεολόγου*, Κατὰ Ἰουλιανοῦ Α, 31. Πατρ. Migne 35, 557.

4. Παρ' *Εὐσεβίου*, Ἐκκλ. ἱστορία, 7, 10.

περίοδον ὁ καταδιωκόμενος Χριστιανισμὸς δὲν διεκρίνετο εἰσέτι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν περίοδον δι' εἰδικῶν νόμων καταδιώκονται μᾶλλον οἱ Χριστιανοί, οὐχὶ δὲ ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς σύνολον, κατὰ τὴν ἐφεξῆς τρίτην περίοδον τῶν διωγμῶν ἢ Ρωμαϊκῆ Πολιτείας ἀπεπειράθη νὰ ἐξαφανίσῃ τὸν Χριστιανισμὸν, προσδοῦσα εἰς τοὺς διωγμοὺς χαρακτηῖρα γενικῆς ἐξοντώσεως. Ἄλλ' ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἐκ τῆς νέας ταύτης δοκιμασίας καὶ ἐπιθέσεως τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου ἔμελλε νὰ ἐξέλθῃ νικητῆς, ἐκ δὲ τῶν σκοτεινῶν κατακομβῶν ν' ἀνέλθῃ εἰς τὸν θρόνον τῶν Καισάρων τῆς Ρώμης. Ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Ἐθνισμοῦ ἠττηθεῖσα ἐν τῷ ἀδίκῳ ἀγῶνι κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἔμελλε νὰ καταστῇ χριστιανικὴ. Ἐπραγματοποιήθη τὸ λεχθὲν ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους «πᾶσα μὲν θρησκεία καταλυθήσεται, μόνη δὲ ἡ τῶν Χριστιανῶν κρατήσεται».